

نقش محوری شریعت اسلام در سازماندهی نظام عدل بازار اسلامی

محمد علی آبادی

پیشگفتار

هم نشینی تنگاتنگ و همجواری بسیار نزدیک عبادت گاه (به عنوان فضایی معنوی و مکان انجام نیایشها و فرایض دینی) با بازار (به عنوان فضا و حوز خاص انجام فعالیت‌های اقتصادی آدمی)، اگر چه در فرهنگ های غیراسلامی نیز کم و بیش مشاهده می شود، اما بطور بارز از جمله مسائل خاص شهرهای اسلامی به شمار می آید. این همجواری عملکردی و مفهومی در مواردی تا حد درهم آمیختگی کامل فضاهای کالبدی هر یک از این دو مکان پیش می رود، تا آنجا که در بسیاری متون و نوشتگان موجود در زمینه شهرسازی، از این بحث بعنوان یکی از شاخصه های بارز شهرسازی اسلامی یاد می شود. در اغلب شهرها و سکونتگاه های انسانی واقع در کشورهای اروپایی، آسیایی، آفریقایی، آمریکایی و آمریکای لاتین، عرصه های دین و اقتصاد دو مقوله کاملاً متمایز و متفاوت از یکدیگرند.

این درحالی است که بخش چشمگیری از قوانین فقه اسلامی و شریعت محمدی را قوانین و دستورالعمل هایی تشکیل می دهد که در نظم بخشیدن به روابط اقتصادی بین افراد و اقشار هر جامعه و بخصوص در حیات دینی و اقتصادی مسلمانان نقش اساسی و غیرقابل حذف دارند. و این امر به وضوح از اختصاص یافتن بخش چشمگیری از آیات الهی در قرآن کریم و اظهارات امامان معصوم، در تعریف انواع صحیح و تشریح چگونگی و حدود کیفی و کمی این ارتباطات، قابل استنباط و نتیجه گیری است.

در واقع، جامعیت قوانین و حوزه گسترده و فراگیر قوانین شریعت اسلام در تمامی زمینه های فعالیت های بشری، به ویژه فعالیت های اقتصادی، این دین را از سایر ادیان الهی به کاملاً متمایز کرده است. البته، منظور این نیست که سایر ادیان الهی نسبت به رعایت اصول اخلاقی و ارزش های انسانی - الهی در حین داد و ستد مایحتاج زندگی سایر فعالیت های اقتصادی سکوت اختیار کرده اند، بلکه حجم این گفته ها در نوشته ها و آثار مربوط به ادیان غیر از اسلام، در مقایسه با آنچه شریعت اسلام (در تعریف و تعیین مجموع حدود، کیفیات، کمیات و بایدها و نبایدهایی مرتبط با هر فعالیت اقتصادی مسلمانان) آورده است، بسیار اندک می نماید.

ازاین قرار، بسیاری از انواع فعالیت های اقتصادی مجاز در جوامع اقتصادی، برای افراد جامع اسلامی غیر مجاز و در برخی موارد حرام، به شمار می آیند و بنابراین انجام آن ها در حکم جنگ و ستیز با خداوند قلمنداد می شود. موضوع فعالیت های اقتصادی ممنوع که در فقه اسلامی به "مکاسب محرمة" شهرت یافته، از این جمله است. از سوی دیگر، انواعی از فعالیت های اقتصادی (مانند شرکت ها و تعاونی ها) نه از تنها دیدگاه تفکر اسلامی مجاز شمرده می شود، بلکه بر انجام آن تاکید و سفارش نیز شده، حتی برای انجام آنها پاداش های اخروی نیز مقدور شده است.

در این مقاله، حوزه اصلی تحقیق در جهت معرفی برخی آرای موجود در منابع درج اول اندیش اسلامی در خصوص نزدیکی عملکردی و همنشینی کالبدی بناهای مربوط به هر یک از این دو حوزه عملکردی سامان یابد. چگونگی تاثیر ویژگی های عملکردی و محدودیت های مربوط به حریم هر یک، در طراحی معماران فضای کالبدی مربوطه این تلاش تحقیقاتی در حوزه معماری است.

همنشینی و همجواری مسجد و بازار

آمیختگی فعالیت های اقتصادی و دینی در نزد اسلام چنان است که این دین آن ها را در مجموع مفروضات و از جمل اصول تعیین کنند هویت دینی و اسلامی زندگی به شمار می آورد.^۱ مثلاً مجموع تلاش های فرد و از جمله فعالیت های اقتصادی او در مسیر تامین نیازمندی های زندگی خانواده تحت مسئولیت خود، برابر با جهاد در راه خدا و در مواردی برتر از آن نیز قلمداد می شود، اگر انسانی در این راه جان خود را از دست بدهد شهید تلقی می شود و به بالاترین درج کمال انسانی رسیده است.^۲ احترام به مالکیت حقیقی افراد و حفظ آن از تعرض زورگویان، بر عموم فرض است تا آنجا که گفته اند "حرمت مال مسلمان همانند حرمت خون اوست".^۳

پیامبر اکرم (ص) کاسب را دوست خدا می شمارد.^۴ و علی (ع) بازار مسلمانان را مانند مسجد ایشان به حساب می آورد.^۵ قرآن کریم، در بیان آمیختگی گوهری کار و عبادت، مومنان حقیقی را آن کسی می داند که تجارت و خرید و فروش مانع ایشان از یاد آوری خدا و شرکت در نمازهای جماعت روزانه و جمعه نمی شود.^۶

بر اساس تفکر اسلامی، وجود و هستی هر چیز، اعم از انسان، حیوان، نبات یا جماد، تنها در پیوند با وجود و هستی خدا معنی پیدا می کند. بنا به فرمود امام علی (ع)، ارکان وجودی هر چیز با چیزی با نام های خداوند پر شده است.^۷ به عبارت دیگر هر چیزی بدون خدا و نام های او اصالتاً وجود ندارد. قرآن کریم زندگی انسان خردمند (اولوالالباب) را سراسر آمیخته با یاد خدا می داند. و ایشان را اندیشمندانی می شمارد که خدا حقیقت نام های جلال و جمالش را در جمیع حالات خود، ایستاده یا نشسته در حال فعالیت یا در حال استراحت، در حضور حضرت اندیشه گواهی می دهند، و در حالی که در دریای حقیقت چگونگی آفرینش هدفمند آسمان ها و زمین و پیچیدگی های آن ها غور می کنند، حق بودن یا هدفمندی هستی و آفرینند آن را تصدیق می کنند و بر نفس خویش شهادت می دهند.^۸ با توجه به آنچه گفته شد حقیقتی که از آیات یاد شده در بالا و نیز از بسیاری آیات و احادیث دیگر به وضوح بر می آید، که در مبحث همنشینی مسجد و بازار نظر اسلام به شمار می آید، عملکرد هر دو نه تنها مسجد و بازار در ماهیت امری دینی تلقی می شود، بلکه این همنشینی معنایی و قرابت عملکردی و به تبع آن قرابت فضاهای کالبدی را به وجود آورد که لازم و ملزوم یکدیگرند.

دیوان حسبه: اجرای حدود الهی و ذکر مستمر

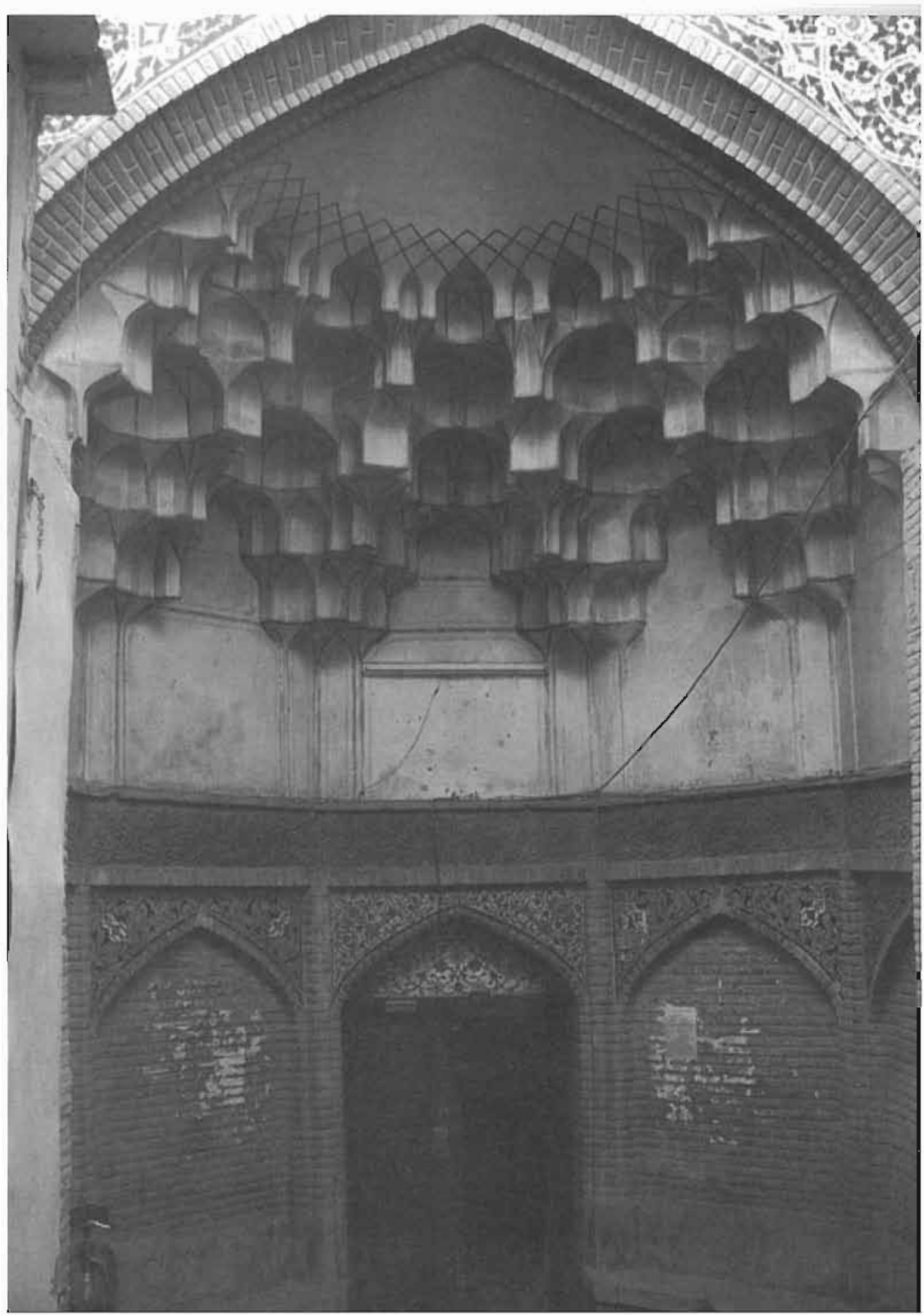
بنابر میانی اندیشه و فرهنگ اسلامی، نفس انسانی و حتی نفس انسان های شرور، دزد، خیانتکار به خودی خود و از آغاز زندگی این جهان شان شرور، دزد و یا خیانتکار نیست. بلکه همانطور که در آیات قرآن کریم^۹ به وضوح آمده است، هر نفس انسانی در گرایش و انتخاب خود نسبت به خوبی ها و بدی ها در ذات و طبیعت نوای خود ساختاری دو گانه دارد. در تعریف روشن تر از این حقیقت، می توان اضافه کرد که نفس هر انسان در نخستین مرحله برخورد با هر موقعیتی و انجام هر عملی، گرایشی به سوی بدی ها (خود محوری، افزون طلبی، برتری جویی و...) که در لغت قرآن لنت قرآن با واژه "فجور" معرفی شده و معنی میل به شکستن حدود و حریم ها و نظام های الهی حاکم بر زندگی مادی و معنوی انسانی است. و او بر مبنای ماهیت اشباع ناشدنی نفس از این شکستن و نادیده گرفتن حدود و حریم ها بهره گیری هر چه بیشتر و پایان ناپذیر از مواهب زندگی را در نظر دارد؛ حتی آنچه مربوط به دیگران و از آن آنها می باشد. گرایش دیگر نفس، که بلافاصله در مقابل گرایش نخست قد علم می کند و با آن به مبارزه برمی خیزد، گرایش به خوبی ها و نیکی هاست که در لغت قرآنی با واژه "تقوی" معرفی شده و آن به معنی گرایش ذاتی نفس به شناخت و رعایت (یا لحاظ نمودن) حقیقت، نظام، عدالت، حکمت و معرفت و...

اصول اخلاقی در مراحل مختلف شکل گیری هر یک از افعال انسانی مانند، اندیشه، انتخاب نوع عمل و تعیین و تبیین ویژگی ها کیفی و کمی مربوط به آن است و بنابراین همواره اراده انتخابگر انسانی در میان میدان مبارزه و آزاد در پیروی و امداد هر یک از دو طرف کارزار حق و باطل است.

در انجام هر فعلی، این دو گرایش، گرایش به شکستن حدود و بهره وری بیشتر، و گرایش به رعایت عدالت و ارزشهای انسانی^{۱۰} که در مقابل او به نمایش منافع خود می پردازند و برای بیرون راندن حریف مقابل از صحنه تلاش می کنند. بازار نیز یکی از فعال ترین میدان های مبارز این دو گرایش متضاد نفس است. حتی، بنا به فرمود رسول گرامی اسلام (ص) فعال ترین میدان های عمل شیطان و نیروهای تحت فرمان او بازارها هستند. حضرتش می فرماید:

بدترین ساختمان ها بازارها هستند، و آن ها میدان (ترکتازی) ابلیس می باشند، هر صبح گاه کرسی خود را در آنها قرار داده و نیروهای خود را بسیج می کند، و خود در میان پیروان خود (آن کسانی) که از پیمانانه کم می کنند، و یا در متر کردن دزدی می کنند، و در مورد (کیفیت) کالایی خود به مشتری دروغ می گویند (در حرکت) است.^{۱۱}

و در بیانی دیگر می فرمایند :
ای گروه تاجران! سرهایتان را بالا بگیرید (و هوشیار باشید)، راه (حق و تجارت صحیح) برای شما روشن است. روز قیامت فاجر^۱ (به معنی شکنند حدود و حریم خدا) برانگیخته خواهید شد، مگر کسانی که راستگو باشند.^۲

و باز می فرمایند:
تاجر فاجر (به معنی شکنند حدود الهی) است، و شکننده^۳ حدود الهی در آتش است مگر آن کسی که بر اساس موازین حق (جنس یا بهای آن را) تحویل بگیرد، و مطابق با موازین حق (جنس مربوطه یا بهای آن را) بپردازد.^۴

به این قرار، آموزه های دینی و هدایتگر اسلام در حوز رهبری جامعه در زمین کنترل کردن حدود و حریم الهی و یادآوری حقیقت یاد شده در بالا از محدود کتاب و قوانینی مشخص فراتر رفته و در قالب یادآوری های مستمر رهبران و دخالت فعال و همه جانب مجریان قانون الهی در نظارت بر چگونگی روابط اقتصادی بین افراد، همواره در حال یادآوری و روشنگری اذهان مردم و بازرگانان نسبت به این حدود و حقوق هستند. یادآوری همیشگی و پیوست یاد خدا، حدود خدا امام و حاکم و عقوبتی که در صورت شکسته شدن آنها دامنگیر فرد خاطی خواهد شد، رسالتی است که رسول الهی، جامع اسلامی، والیان، و مجریان حقیقی قانون الهی همواره بر دوش دارند و در جهت انجام موفق آن بسی تلاش کرده اند.

در کتاب مبانی فقهی اقتصاد اقتصادی به نقل از متون حدیثی و تاریخی آمده است که:
پیامبر اکرم (ص) و علی (ع) در دوران حاکمیت خودشان به کنترل مسائل اجتماعی و امور مبادلات و داد و ستدها می پرداختند، و در عین حال، در شرایط مختلف با ایراد خطبه های طولانی و کلمات قصار حتی در خود بازار و در مقابل مغازه ها به موعظه کردن مردم و تبیین بینش ها و مفاهیم اخلاقی که در

کردارهای اقتصادی نقش مؤثری می‌توانست داشته باشد می‌پرداختند و مردم را با توجه دادن به حساب و میزان جهان پس از مرگ هشدار می‌دادند.^{۱۳}

و یا مثلاً در روایات مشابه دیگری آورده شده که علی (ع) روزها در حالی که در بازار مسلمین قدم می‌زد کتاب خدا را می‌گشود و این آیه از کتاب الهی برایشان می‌خواند که:

سرای آخرت (و نعمت‌های همیشه بهشت) را برای کسانی قرار می‌دهیم که در زمین برتری جویی ننموده و فساد را مرتکب نشده‌اند و عاقبت (خوش) از آن پرهیزگاران است (آن کسانی که در برخورد با هر موضوعی و انجام هر عملی خدا و حدود الهی را به یاد آورده مد نظر قرار می‌دهند).^{۱۴}

و باز در تاریخ گفته‌اند: در حالی که تازیانه بر دوش داشت در بازارهای کوفه گردش می‌فرمود و در هر راسته‌ای از بازار می‌ایستاد و بازاریان را این چنین خطاب می‌نمود:

ای گروه تاجران، تقوا پیشه کنید (و خدا و حدود خدا را لحاظ کنید).^{۱۵}
و چون مردم صوت آن را شنیدند (از کار و فعالیت) دست می‌کشند و با دل و جان به سویش می‌رفتند و به سخنان او گوش فرا می‌دادند. او می‌گفت:

در آغاز کارتان از خدا طلب خیر کنید، و با آسان گرفتن در خرید و فروش برکت را جستجو کنید، و به خریداران خود (از نظر روحی و روانی) نزدیک شوید (کنایه از اینکه ایشان را از خود بدانید و نه دشمنی که خود را در کوبیدن و چپاول‌داری او برحق می‌دانید)، بردباری را زینت خود (و تجارت خود) قرار دهید و از سوگند پرهیز نموده و از دورغ‌دوری کنید، و از ستم بر دیگران خودداری نمایید. حق ستم‌دیدگان را بستانید، و به ربا نزدیک نشوید، و پیمان‌ها و وزن را به تمام وفا کنید از اجناس مردم چیزی نگاهید، و در زمین فساد ننمایید.^{۱۶}

ایشان مسئولیت حفظ مجموع نظام‌های جامعه و از جمله نظام اقتصادی آن را برعهده تمامی مسلمین و بویژه برعهده حکومت اسلامی و سرپرستان و کارگزاران آن حکومت می‌دانست و در جهت تحقق بخشیدن به اهداف اجتماعی اسلام، و برقراری مدین فاضله اسلامی، و در پی آن سالم‌سازی روابط اقتصادی بین افراد آن جامعه، و از جمله توزیع صحیح و عادلانه اجناس، و خرید و فروش عادلانه آنها حاکم و والی حکومت اسلامی را موظف به اعمال نوعی ولایت و سرپرستی می‌دانست، تا در عین احترام به آزادی و موازین حقوق فردی، از روابط ستمگرانه و تجاوز به حقوق فردی و اجتماعی دیگران جلوگیری کند و نگذارد بر اثر برهم خوردن تعادل و توازن اقتصادی و اجتماعی، بیماری‌های اقتصادی و به دنبال آن بیماری‌های اخلاقی و اجتماعی رواج یابد.

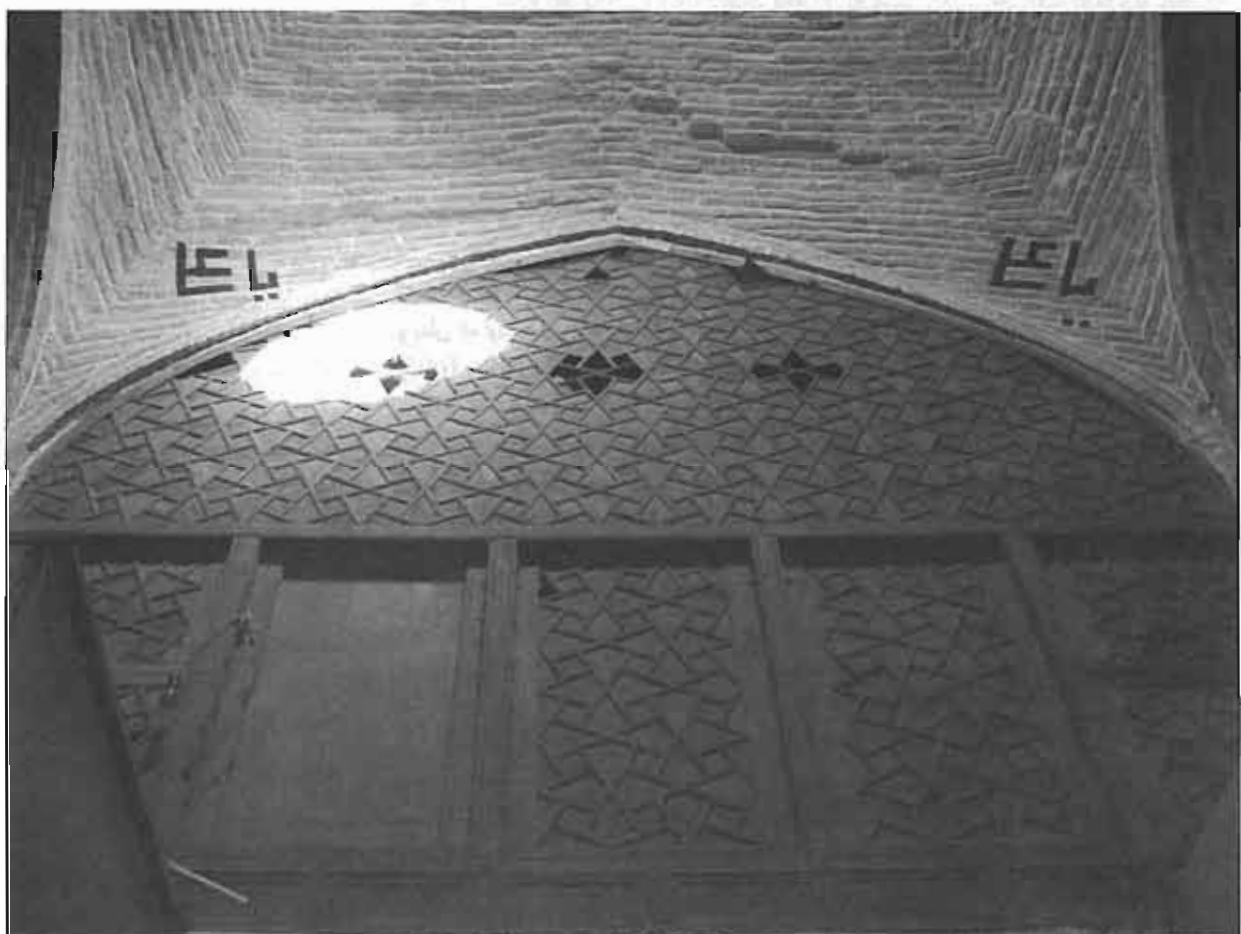
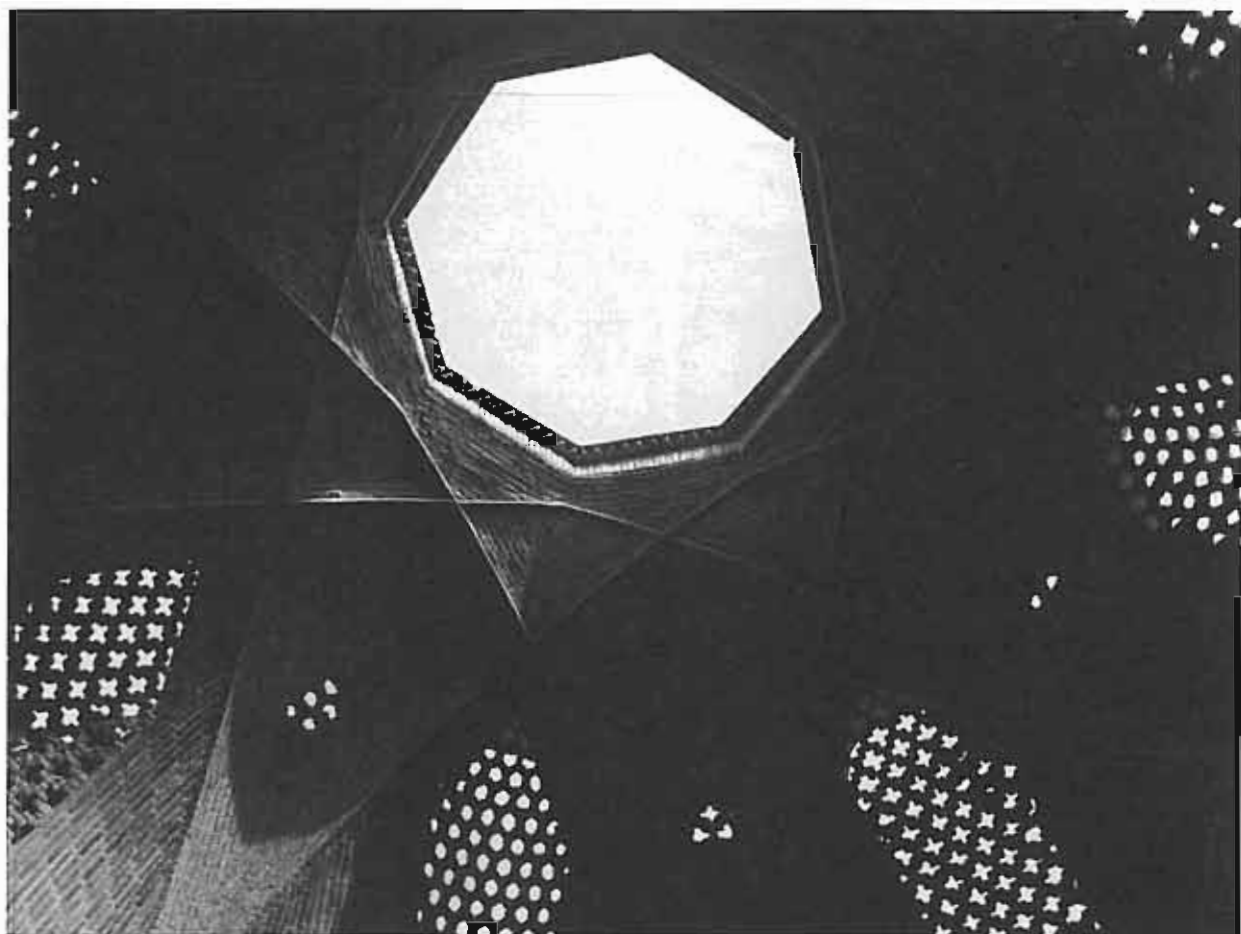
ایشان نه تنها خود به گونه‌ای در مبارزه با هر گونه ظلم و معامل ناعادلانه و از بین رفتن حقوق مردم در بازار فعال به تلاش می‌کرد، از انجام هر گونه خرید و فروشی که رضایت دو طرف معامله را در بر نداشت، جلوگیری می‌کرد.^{۱۷} همواره در زمان صدور فرمان ولایت‌والیان حکومتی خود و فرستادن ایشان به شهرها و کشورهای دیگر نیز آنها را برکنترل جدی خرید و فروش و هدایت مشتریان و بازاریان به راستی و انجام تجارتی عادلانه مامور می‌کرد.^{۱۸}

برخی موارد حتی خود مستقیماً دستورالعمل‌هایی را در زمین نظارت و کنترل بازار و دادوستد مردم تهیه و برای والیان می‌فرستاد. حتی افرادی را به منظور کسب اطلاعات و جلوگیری از سرپیچی‌ها و موارد نادیده گرفتن حقوق مردم و حدود الهی در مبادلات اقتصادی در بازار به کار می‌گماشت. و این خود بعد از نقطه عطفی در شکل‌گیری دیوان محاسبات در ساختار حکومتی و بازار شهر اسلامی شد.^{۱۹} این سازمان‌ها و افراد مسئولیت داشتند تا در جهت سالم‌سازی روابط اجتماعی و اقتصادی، بنیادهای دینی و ایمانی مردم را محکم کند تا در پرتو نور ایمان، و البته براساس اراده و انتخاب آزاد در امور ضروری خود عمل کنند.

نقش محوری شریعت در سازماندهی نظام عدل خرید و فروش

واژه «مسجد» به معنی محل سجده است و به مکانی اطلاق می‌شود که مسلمانان در آن به عبادت و اقام نماز می‌پردازند. از زاویه نمادها، مسجد نماد حضرت حق و پیشگاه ربوبی است؛ حضرتی عظیم و عالی که بند حقیر در حرکتی نمادین، در کمال، فروتنی، خضوع، ناچیزی و حقارت، در خاک می‌نشیند، به کوچکی و ناچیزی خویش اعتراف می‌کند و به سجده می‌افتد. گویاترین کلامی که کیفیات روحانی و مادی این مکان عظیم را تجسمی لطیف می‌بخشد حدیث صادق (ع) است و ذکر آن، هرچند مکرر، از جمله واجبات در طرح این مبحث و مباحثی مشابه است. علاوه بر این، بی‌راه نرفته هر گاه ادعا کنیم گوهر اصلی و تقدیر مقدر و معنی‌مصور در معماری مسجد و تبیین و تعیین بسیاری ویژگی‌های کیفی و کالبدی معماری مسجد حدیثی است که از ایشان در زیر اشاره می‌شود:

هر گاه به در مسجد رسیدی پس متوجه باش که درگاه پادشاهی عظیم را اداره کرده‌ای. (پادشاهی) که بر بساط او جز پاکان قدم نمی‌نهند و همنشینی او برای کسی میسر نیست مگر راستگویان و درست کاران.

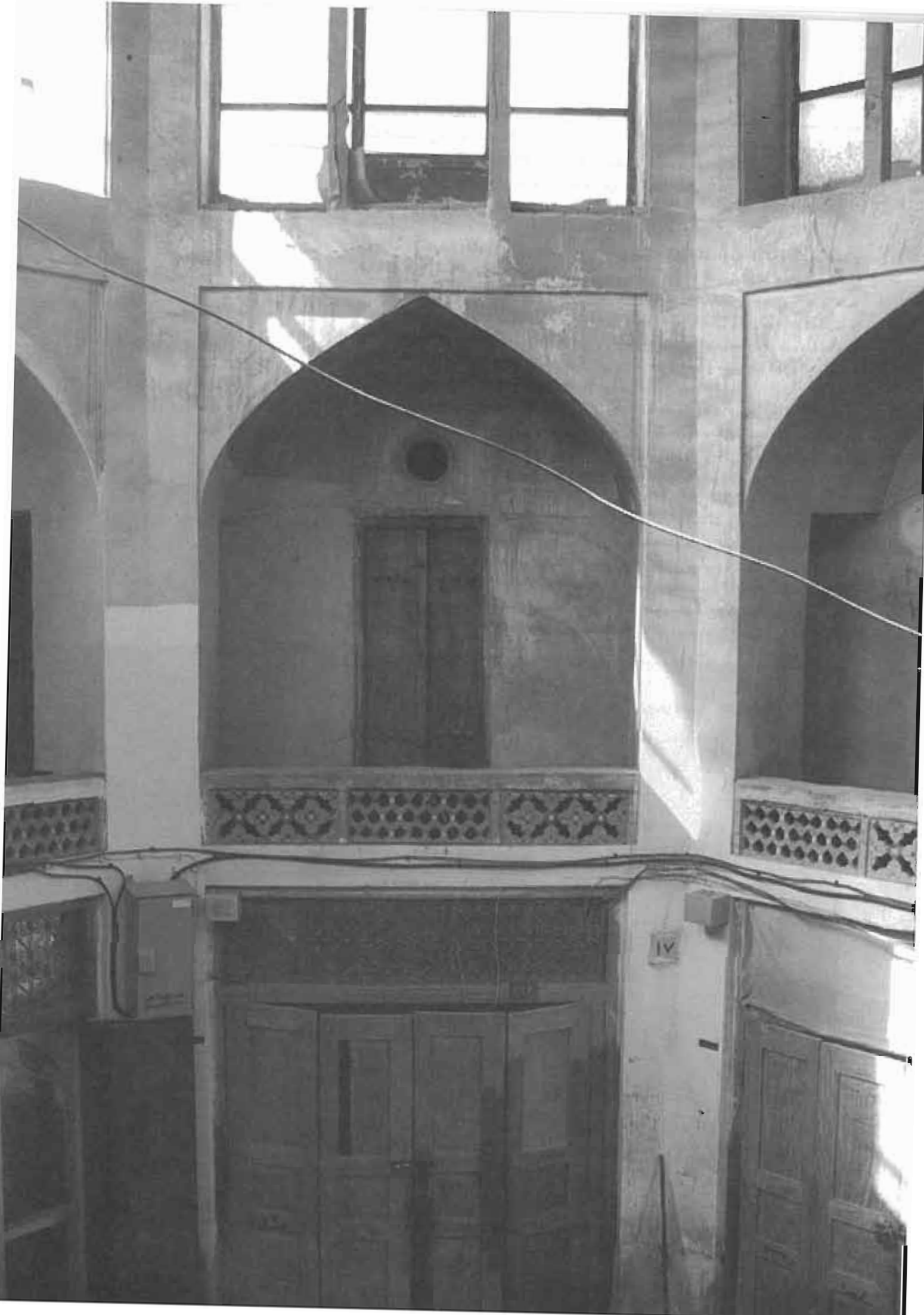

پس هنگام ورود به پیشگاه با عظمت پادشاه، در (کنترل) چگونگی رفتار خود مراقب بوده و نسبت به هیبت و جلال حضرتش خویش را حفظ کن، و متوجه باش که، کوتاهی و تخلف از انجام وظایف و آداب رفتار، در معرض خطر بزرگی قرار داری.

و بدان که اوتواناست به اینکه (در برابر این کوتاهی و آداب ناشناسی تو) از روی عدالت (جزای گستاخی را داده) و یا از روی فضل (و بزرگواری تو را ببخشد). پس اگر به واسطه فضل نسبت به تو مهربانی و عطوفت نمود البته طاعت اندک (و ناقص) تو را با پاداش فراوان پاسخ دهد. و اگر بخواهد موافق عدل با تو رفتار نماید و صداقت و خلوص را (در عبادات تو) جويا شود تو محبوب و در پیشگاه عظمت و جلال او مردود خواهی شد، اگر چه از نظر کمیت حجم عبادات تو فراوان باشند، و خداوند (در هر یک از این دو رفتار) آنچه را که خود خواهد به جای آورد. و در این هنگام به کوتاهی و ناتوانی و بی چیزی و شکست خود در برابر او متوجه باش و اعتراف کن، زیرا که تو فرمان پذیری، و موافقت او را اراده نموده ای، رازهای دل خود بر او عرضه کن و بدان که رازهای نهان و آشکار آفریدگان بر او پوشیده نیست، و مانند یکی از نیازمندترین بندگان در حضرت او باش، و خود را از هر چه غیر اوست و تو را به خود مشغول واداشته و از او دور می کند و میان تو و پروردگارت پرده می افکند خالی کن، که او تنها پاکیزگان با اخلاص را به حضور می پذیرد و بنگر که در کدامین دفتر نام تو ثبت گردیده است.

پس اگر شیرینی و طعم خوش مناجات با حضرتش را حس کرده و لذت گفتگو با او درک نموده و از جام رحمت و کرمات او، که همه از نیکویی و اقبال او به توست، نوشیده ای برای بندگی و خدمت (آن پادشاه علیم) سزاواری، پس در گروه بندگان خالص او باش که تو را اجازه ورود داده و از (عدل) او در امانی. و در غیر این صورت (بردرگاه مسجد) توقف کن و بایست مانند ایستادن کسی که تمامی راههای چاره بر وی بسته شده و آرزوهای او به شکست رسیده اند و زمان زندگیش بر سر رسیده، پس اگر خداوند راستی

و صداقت تو را در پناه آوردن به حضرتش ببیند با چشم مهربانی و لطف بر تو بنگرد و تو را نسبت به آنچه خود دوست می دارد و رضایت دارد موفق می دارد، زیرا او کریم است و دوست دارد بر بندگانی که از روی اضطرار و نیاز به درگاه حضرتش روی می آورند بخشش و عنایت فرماید. و خداوند در قرآن کریمش می فرماید: «ای کسی که فریاد بی پناهان را اجابت کرده و گرفتاریهای ایشان را بر طرف می سازی»^{۳۰}

پاکیزگی

مطابق با حدیث فوق، مسجد مکان حضور حضرت حق و پادشاهی عظیم اوست او که خود پاک است و جز پاکان هیچ یک و هیچ چیز فرصت و اجازه همنشینی با او را ندارد. از این رو مسجد و مجموعه فضای کالبدی آن نیز نه تنها باید از هر گونه آلودگی پاک باشد، بلکه در ارتباط فضایی مجموعه فضایی کالبد مسجد با فضاها و عملکردهای ناپاک و حتی کسب های شبهه انگیز بایستی پرهیز کرد. به همین دلیل است که در معماری سنتی همواره می بینیم گرداگرد مجموعه فضای کالبدی مسجد از هر گونه تماس و ارتباط با فضایی که احتمالا امکان آلودگی در آن می رود از طریق معبر و مسیر جدا شده و البته امروزه این الگو متأسفانه در بسیاری از مسجدهای ما رعایت نمی شود.

از سوی دیگر، مطابق با حدیث شریف فوق یکی از چهار شرط ضروری و بنیادین در ویژگی های مکان مسجد (از نظر حضرت امام خمینی) پاکیزگی آن از هر گونه پلیدی و آلودگی است.^{۳۱} هر مسلمانی که قصد اقام نماز را داشته باشد، باید جسم و روح اش از یک طرف و لباس او و مکان برپایی عبادت او از سوی دیگر، از هر گونه آلودگی ذهنی و عینی مبرا باشد. به عبارت دیگر، علاوه بر ضرورت پاکی و صفای قلب روحانی بنده عابد از گناه و آلودگی های روحانی، جسم نماز گزار، لباس نماز گزار، مکان نمازگزاری، بخصوص (مسجد) باید لزوما پاک باشد و در غیراین صورت عبادت باطل و مقبول درگاه حضرتش نیست. امروزه مکرراً شاهدیم که ساختمان مساجد و یا حتی شبستان آنها با ساختمان های پیرامونشان به گونه ای تنگاتنگ و بدون احتساب هیچ فاصله ای همجواری و حتی در نظام درونی ساختار کالبدی مساجد و ارتباطات اجزا و ارکان تشکیل دهند آنها، مثلاً مشاهده می شود که آبریزگاه که تقریباً آلوده ترین بخش از انعام مسجد است در ارتباط تنگاتنگ افقی و یا عمودی با دیوار، سقف و یا کف شبستان قرار دارد این امر چه از نظر اصول روانشناسی و چه از نظر شرع مقدس اسلام ناپسند است. موضوع دیگری که متأسفانه اخیراً در طرح مساجد امروز این (و به خصوص مساجدی که در گذرهای

عمومی و بازارها ساخته می شوند) نادیده گرفته می شود، جدایی کامل بین طهارت خانه (که مرکب بود از وضوخانه و آبریزگاه) و مسجد است.

در حالی که در معماری سنتی آبریزگاه نه تنها هیچگونه تماس کالبدی با شبستان نداشت، بلکه در نمونه های متعددی بیرون از ملک مسجد بود و از مجموع حیاط و شبستان های مسجد فاصله داشت. موضوع دیگری که بعنوان مکمل طهارت خانه و در نزدیکی مساجد (و حتی در درون برخی مساجد معتبر) قرار داشتند حمام های عمومی بودند. وجود حمام در بازار غالباً در یکی از دو مورد زیر می توانند طرح گردند:

۱. وجود حمام عمومی قبل از "در آی گاه" (پیشخان ورودی) مسجد و البته در ارتباط بصری پنهان و مناسب با آن؛
۲. وجود حمام های خصوصی در داخل کارگاهها و فروشگاه های خصوصی با کاربری های فوق (قصایی، مرغ فروشی، ماهی فروشی و...).

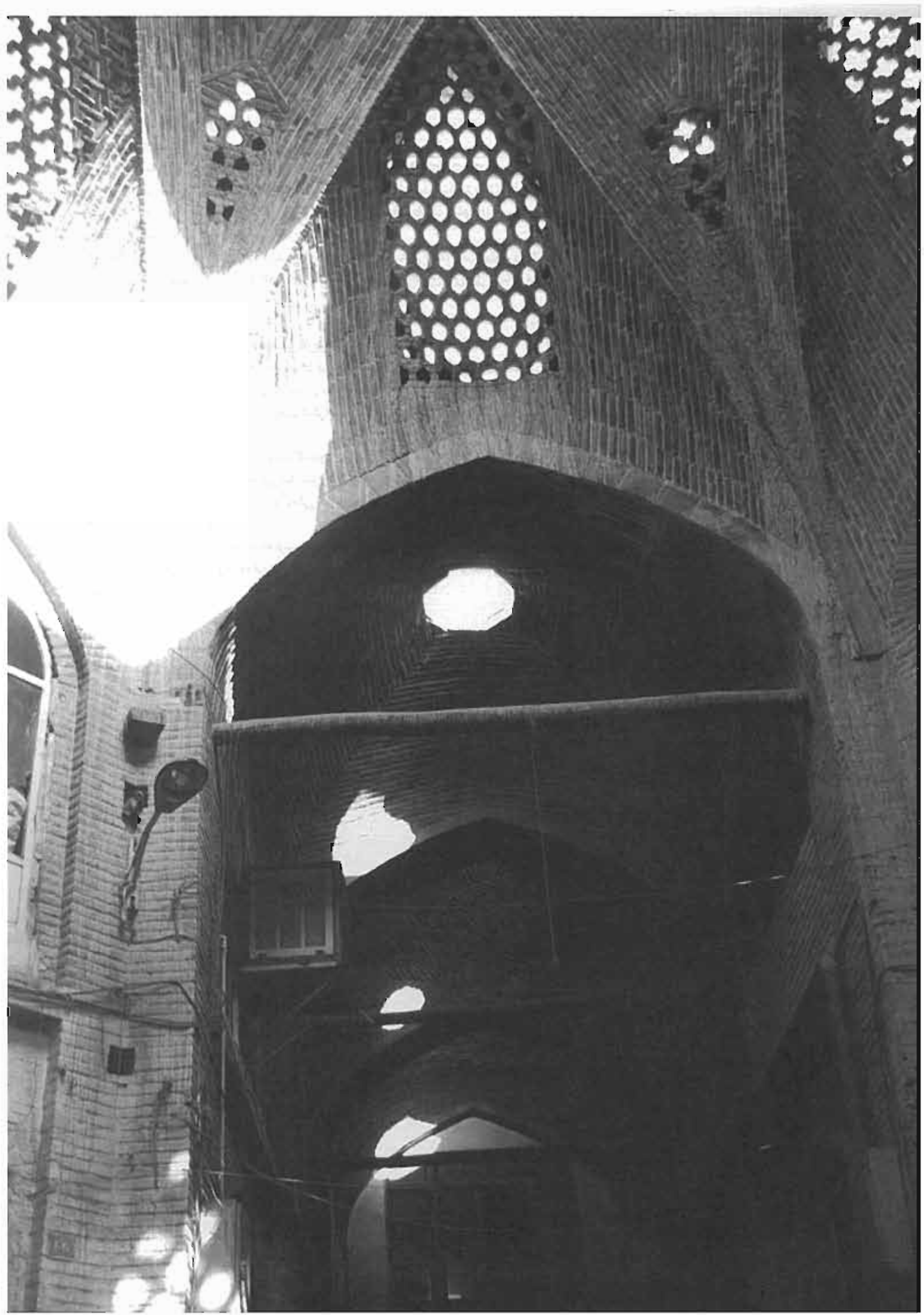
حفاظت حریم کالبدی مسجد از صنوف و کاربرهای آلوده

در ادامه بحث فوق، حفظ مسجد و حریم کالبدی مسجد در بازار از صنوف و کاربرهای آلوده ای چون قصایی ها، ماهی فروش ها، دباغ خانه ها و مجموعه مشاغلی که حتی از نظر کیفیت کسب و مواد مورد معامله تناسب و هماهنگی با مسجد و فضای عبادت ندارد، یکی از الگوهای مهم دیگر است. بنابر فتاوی، بردن هر گونه آلودگی و نجاست به داخل مسجد حرام است.^{۳۳}

این گونه قوانین شریعت خود اصولی جاودان و ماندگارند و به صورت زنجیر به هم متصل اند که در این زنجیره مسجد نقش ویژه و نظم دهنده ای در سازمان فضایی ساختمان های پیرامون و عملکردهای گوناگون آنها ایفا می کند. این گونه قوانین در راستای حفظ مسجد از ناپاکی و آلودگی، تاثیر بالقوه در مکان یابی مسجد و صنف های مختلف کسبه و تجارت در ساختار کلی بازار دارد.

صنوفی چون قصایی، دباغی و ... هر یک به ترتیب و با فاصله ای معقول از مسجد فاصله گرفته و بر عکس صنوفی چون عطاران، طلافروشان ها و پارچه فروشان عرضه کنندگان قرآن و کتابهای دعا و عبا فروشی ها به مسجد نزدیک می شوند.

اهمیت راه مسلمانان و تاثیر آن بر معماری مسجد واقع در بازار

اهمیت راه مسلمانان و تاثیر آن بر معماری مسجد از درجه بسیار بالایی از اهمیت قرار دارد، و مطابق با حقوق اسلامی حدود و معبر و راه مسلمانان را حفظ می کند و آن را محترم می شمرد. قوانین دیگر شریعت نیز بعضاً و به طور غیر مستقیم در چگونگی معماری مسجد موثرند. مثلاً، براساس قوانین شریعت فرد مسلمانی که جنب است اجازه توقف یا نشستن در مسجد را ندارد و تنها می تواند در صورت ضرورت از مسجد به عنوان راه و مسیر استفاده کند، بگونه ای که مثلاً، از یک در وارد و از درب دیگر خارج شود.^{۳۳} این قانون تاثیر بسیار ظریف و دقیقی بر معماری مسجد داشته و اصولاً خود طریقی را گوشزد می کند که در مکان یابی و معماری بسیار موثرند، نکات قابل تأمل این حکم از این قرارند:

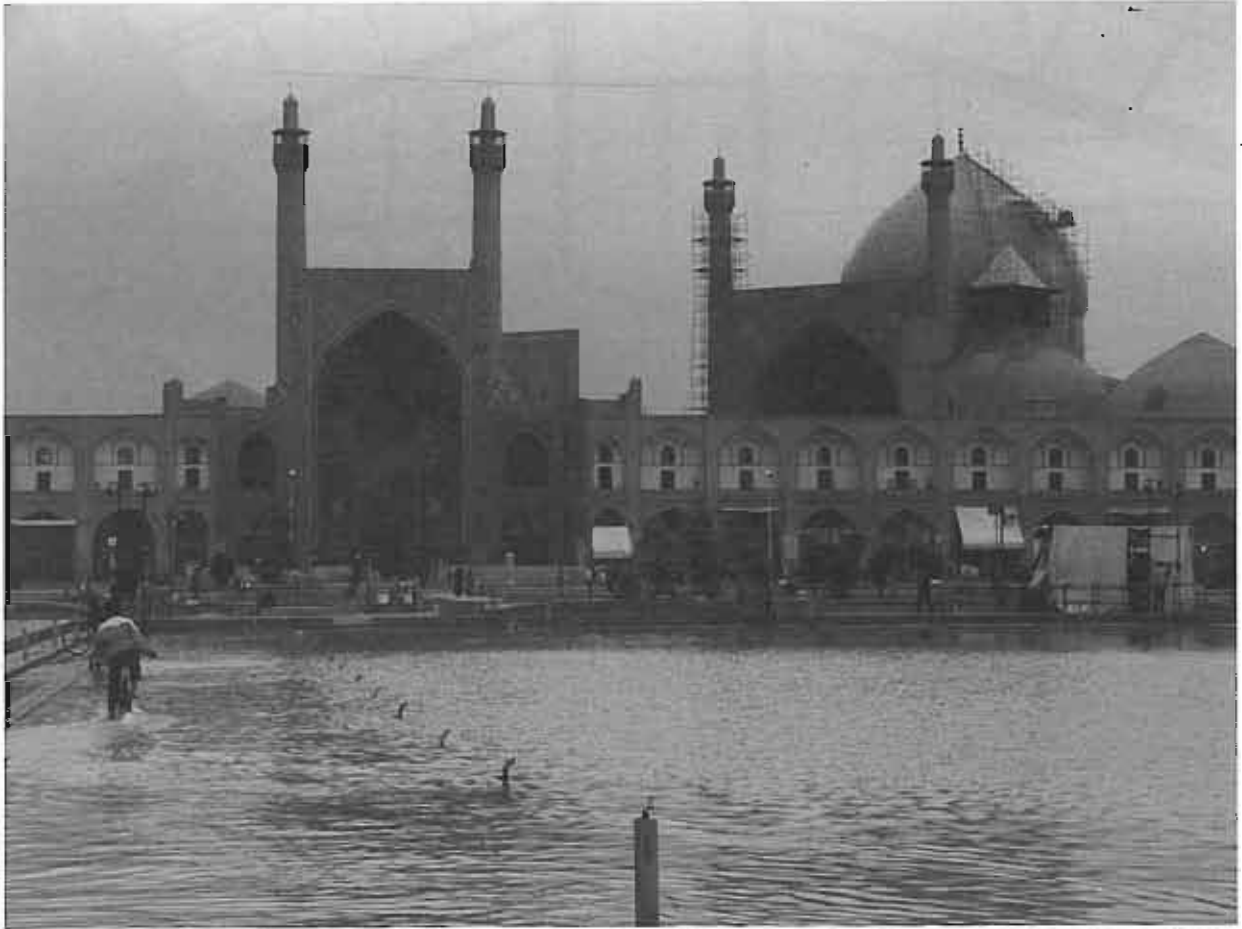
اولاً، راه و محل عبور مردم از چنان درجه ای از اهمیت برخوردار است که حتی به شخص ناپاک اجازه داده می شود که به حکم ضرورت از مسجد به عنوان گذر استفاده کند؛

ثانیاً، محل استخراج این حکم شریعت اذعان بر آن دارد که مساجد ترجیحاً در گره های شهری ساخته شوند که محل پیوند چند گذر اصلی از شهر یا یک مجله باشند، به طوری مسجد نقطه عطف هر یک از راهها و محلات و جمع کننده ایشان باشد و حتی برای رهگذران، صرف عبور از مسجد، عامل ذکری قوی بوده و در تربیت روحانی مردم نقش موثر داشته باشند.

ثالثاً، عدم اجازه توقف و نشستن برای این گروهی از زنان و مردان مومن که ضرورتاً هم باید در برخی مجالس در مسجد شرکت کنند. (مثلاً مجالس فاتحه و یا عزاداری و یا دعا) به ایجاد اندام های جدیدی چون حسینه ها و یا مکان خانم های معذور پیرامون و پیوسته به مسجد انجامید.

طرح گذر در مسجد

برقرارگیری مسجد به عنوان نقطه عطف گذرهای یک محله، و توجه به احکام مربوطه به اتصال صفوف نماز جماعت، امکان گذرهای یاد شده در شبستان مسجد آن چنان فراهم آید که در تشکیل صفوف جماعت مسلمین خللی وارد نشود.

۱. بحارالانوار، ج ۴، ص ۱. همچنین فرموده اند که: اگر کسی برای تأمین هزینه زندگی پدر و مادر تلاش کند در راه خدا می باشد، و اگر به منظور کفالت خانواده‌هاش کوشش نماید باز در راه خداست، و اگر برای احتیاجات خود فعالیت کند باز در راه خداوند قرار دارد. (ر ک ب کنز العمال ج ۴، ص ۲۷)
۲. شرایع، ج ۲، ص ۵۷۰
۳. عبداللہی، محمود، مباحث فقهی اقتصاد اسلامی، ص ۲۷
۴. پیامبر اکرم (ص): الکاسب حبیب اللہ، نقل در نهج الفصاحه
۵. علی (ع)، نقل در وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۳۰۰: همچنین در فروع کافی، ج ۵، ص ۱۵۵: سوق المسلمین کمسجدہم (بازار مسلمانان مانند مسجد ایشان است)
۶. قرآن کریم، ۳۷: ۲۴ (نور): مردانی که تجارت و خرید و فروش ایشان را از یاد خدا و برگزاری نماز و بخشیدن حقوق درماندگان و نیازمندان باز نمی دارد... همچنین ۶۲: ۱۱ (جمعه): ای کسانی‌که ایمان آورده اید چون بانگ برقراری نماز جمعه را دادند پس خرید و فروش را کنار نهاده به سوی (نماز و) یاد خدا بشتابید، این برای شما بهتر است اگر بدانید و چون نماز به پایان رسید، با انتشار در زمین (کنایه از بازگشت به زمینه های فعالیت های اقتصادی و ادام کار خرید و فروش) از فضل و بخشش های خداوند بهره گیرید.
۷. امام علی (ع)، نقل در مفاتیح الجنان، دعای کمیل: ... و باسماتک التی ملئت ارکان کل شیء. همانطوری که کالبد و زندگی مادی آن نمی تواند بدون هر یک از نام های خداوند حق برای لحظه ای به حیات خود ادامه دهد، مطابق بیان قرآن کریم، خداوند اجازه نمی دهد تا فضای زندگی روحانی انسان اندیشمند نیز برای لحظه ای از یاد خدا و حقیقت روحانی نام های خداوند خالی باشد.
۸. قرآن کریم، ۱۹۱: ۳ (آل عمران) ان فی خلق السموات و الارض، و اختلاف الیل و النهار لآیات لا ولی الالباب
۹. قرآن کریم، ۸: ۷ و ۹۱: (شمس): و نفس وما سویها فالهمها فجورها وتقویها.
۱۰. رسول اکرم (ص)، نقل در وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۳۴۵، حدیث ۱: شَرُّ بَقَاعِ الارضِ، وَهِيَ مِیدَانُ الْاِبْلِیسِ، یَغْدُوا بِرَايَتِهِ وَ یَضَعُ کَرْسِیَهِ وَ یَبِیتُ ذَرِیَّتَهُ، فِیْبَینِ مَطْفَفِ فِی قَفِیزَا وَ سَارِقِ فِی ذِرَاعِ او کَاذِبِ فِی سَلْعِهِ...
۱۱. رسول اکرم (ص)، نقل در وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۸۵، حدیث ۴.
۱۲. رسول اکرم (ص) همان جلد، همان صفحه، حدیث ۵.
۱۳. عبد اللہی، محمود، مباحث فقهی اقتصاد اسلامی، ص ۱۳۲.
۱۴. قرآن کریم: (قصص). لازم به ذکر است مطالب داخل حلالی ها جزو متن اصلی نبود و مؤلف آن ها را صرفاً به منظور روشن نمودن بیشتر معنی آورده است.
۱۵. علی (ع) نقل در وسائل و الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۸۴.
۱۶. علی (ع)، همان منبع، همان ج، همان ص.
۱۷. نگاه کنید به علی (ع)، نقل در وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۴۱۹: و نیز احمق الحق، ج ۸، ص ۵۲۶.
۱۸. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به علی (ع)، نهج البلاغه فیض الاسلام، نام ۵۳.
۱۹. برای مثال رسول اکرم (ص) سعد ابن عاص را مسئول کنترل بازار مکه نمود و عمر را در بازار مدینه به کار نظارت گماشت. و علی (ع)، نیز در نام به مالک اشتر والی مصر چگونگی کنترل و دخالت او را در امور اقتصادی و اجتماعی مردم تعریف نمود. برای اطلاع بیشتر به ترتیب نگاه کنید به رسول اکرم (ص) نقل در التریب الاداریه، ج ۲، ص ۲۵۸ به نقل از معالم الحکومه، ص ۲۳۴، و نیز وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۱۷۵، به نقل از السوق، ص ۱۳۳، و نیز علی (ع)، نهج البلاغه فیض الاسلام، نام ۵۳
۲۰. امام جعفر صادق (ع)، مصابح الشریعه، باب دوازده، ترجمه و شرح حسن مصطفوی، انتشارات قلم.
۲۱. امام خمینی، رساله عملیه، مسئله ۸۶۶... در ضمن معمار مسلمانان در چار چوب بندگی حق و در مقام جنبینی حضرتش پدر زمین، در کلیه افعال و اعمال حرفه ای خود بر اخلاق خدائی عمل می کند. فعل خداوند بر اساس عدالت است و عدل به عنوان سر حیات، یعنی بکارگیری هر شی در مکان بایسته و شایسته خود نسبت به دیگر اجزا و اشیا تشکیل دهنده نظام می باشد. از نام های زیبایی خداوند "عدل" است یعنی برای هر چیز در مجموعه آفرینش چه از نظر ویژگی های کمی و چه از نظر ویژگی های کیفی هر شی را خلق ویژه داد. برای آن قدر (اندازه) ویژه قرار داد. و آن را، نسبت به مجموعه اشیا عالم آفرینش و در ارتباط متقابل با آنها، در مجموعه اندازه‌ها یش تعدیل نمود. و خداوند فعل عبث انجام نمی دهد و در خلق خدا بیهودگی و بیهوده جایگاه ندارد. وجود و قوام هر چیز در عالم طبیعت بر مبنای اصل بنیادین "ضرورت" استوار است و ضرورت به امری اطلاق می گردد که بدون آن زندگی انسانی نمی گذرد. به همین منظور افعال انسان و هر گونه استفاده او از اشیا عالم وجود در آفرینش های خود به معنی کار در کارگاه هستی که ناظم وقایع گذارش خداست بایستی تابع این نظام و قوانین آن باشد.
۲۲. امام خمینی، رساله عملیه، مسئله ۹۱۲، احادیث متعددی از رسول اکرم (ص) درباره مسجد و موضوعات مربوط به مسجد در زمینه های ساختمان مساجد جدید توسعه و عمران مساجد موجود و حفظ ایشان از آلودگی های موجود است، برای اطلاع بیشتر رج. کد. علی ابن ابی بکر الائمی، مجمع الزوائد، تالیف العراقی و ابن حجر، ۱۳۷ قمری.

